

Anna N. Wilk
Wrocław

Obraz likantropa we współczesnej rosyjskojęzycznej fantastyce grozy (na podstawie utworów Aleksieja Atiejewa, Anny Starobiniec, Henry'ego Liona Oldi)

Horror to odmiana fantastyki, podporządkowana jednemu celowi: wywołaniu u odbiorcy konkretnych stanów emocjonalnych: strachu, grozy, obrzydzenia oraz przerażenia¹. Świat przedstawiony ulega tu często schematyzacji, a pisarze korzystają chętnie ze stereotypowych instrumentów wywoływania grozy i niezmiennego kanonu motywów². W rozważaniach nad istotą literatury grozy Ksenia Olkusz pisze:

Choć główna zasada wzbudzania strachu pozostaje niezmienniona (odwołanie do kluczowych instynktów) i podstawowe metody wywoływania lęku zostają zachowane, to dynamicznie zmieniają się warunki i przestrzeń, która może przeobrazić się w zagrożenie. Stąd znamienne odwołanie się do zjawisk, przedmiotów czy w ogóle wytworów współczesności³.

---

¹ Teorie z zakresu psychoanalizy, filozofii oraz badań religijnych i socjologicznych, objaśniające fenomen *horroru*, zostały szczegółowo omówione przez Noëla Carrola w monografii *Filozofia horroru albo paradoksy uczuć*. Według filozofa „[...] w kulturze pozytywistycznej, materialistycznej, burżuazyjnej, w jakiej żyjemy, lęki powszechnie doznawane przez naszych przodków są rzadkością. Dzięki horrorom można je niejako odtworzyć. Strach czy przerażenie (choćby i estetyczne) usuwa mialkość emocjonalną współczesnego życia. W rozumowaniu tym tkwi ukryte założenie, że przeżywanie emocji ożywia, więc jeśli nie płacimy za to ceny (takiej jak w wypadku rzeczywistego strachu), to rzecz jest warta zachodu. Może być prawdą, że stany emocjonalne ozywają (zapewniając dodatkową porcję adrenaliny), więc poszukujemy ich, jeśli nie wiąże się to z ryzykiem. Możliwe też, że jest to jedna z przyczyn popularności horrorów”. Zob.: N. Carroll, *Filozofia horroru albo paradoksy uczuć*, przeł. M. Przyłipiak, Gdańsk 2004, s. 282.

² Por. N. Carroll, *Filozofia horroru...*; A. Gemra, *Od gotycyzmu do horroru. Wilkołak, wampir i Monstrum Frankensteinia w wybranych utworach*, Wrocław 2008; M. Kruszelnicki, *Oblicza strachu – Tradycja i współczesność horroru literackiego*, Toruń 2003; K. Olkusz, *Współczesność w zwierciadle horroru*, Racibórz 2010; M. Wydmuch, *Gra ze strachem*, Warszawa 1975.

³ K. Olkusz, *Współczesność w zwierciadle...*, s. 7–8.

Potwory występujące w fantastyce grozy uosabiają zazwyczaj uniwersalne, niezależne od różnic kulturowych czy religijnych, problemy i niepokoje człowieka. Istoty magiczne ściśle związane z dawnymi, dziś już nieaktualnymi rytuałami i elementami życia codziennego, zostały praktycznie wyparte z podświadomości zbiorowej. Przetrzywały one jako motywy fikcji literackiej, jednakże ich symbolika oraz cechy charakterystyczne uległy istotnym modyfikacjom, zgodnym z oczekiwaniami odbiorców. Najpopularniejsze obecnie ikony grozy nie nawiązują właściwie do folkloru czy też kultury magicznej, a ich wygląd oraz zachowanie opisać można w sposób racjonalny, korzystając z ustaleń współczesnej nauki (monstrum może być na przykład przedstawicielem nowego gatunku lub nowej odmiany rasy ludzkiej bądź ofiarą rzadkiego wirusa lub mutacji genetycznej).

Współczesna rosyjskojęzyczna fantastyka grozy łączy wzorce fabularne autorów zachodnioeuropejskich i amerykańskich z wątkami obecnymi w wierzeniach słowiańskich. Potwory wykreowane w powieściach i opowiadaniach autorów rosyjskojęzycznych są nie tylko metaforyzacją określonych lęków – to reinterpretowane postaci i wątki z bestiariusza słowiańskiego. Inspiracja wierzeniami przodków jest widoczna choćby w utworach likantropicznych. Na terenach słowiańskich wierzono w istnienie małych wilkołaków, którymi stawały się naznaczone klątwą noworodki czy też nieco starsze dzieci⁴. Godnym uwagi w tym kontekście wydaje się również stopień rozpowszechnienia fantazmatu metamorfozy zwierzęcej w mitologiach całego świata. Większość współczesnych bohaterów rosyjskojęzycznych powieści grozy w momencie pierwszego przeistoczenia jest małaletnia. Postacie te ulegają różnym transformacjom zwierzęcym, łączą je wszakże cechy typowe dla wilkołactwa (kanibalizm, drapieżność, agresja, siła fizyczna).

W artykule niniejszym postarano się odpowiedzieć na pytanie: w jaki sposób pewne motywy, obecne w folklorze ludów słowiańskich, funkcjonują we współczesnej rosyjskojęzycznej literaturze grozy? Do analizy wybrano najbardziej reprezentatywne teksty „likantropiczne”, których autorzy podjęli się reinterpretacji podobnych aspektów wilkołaczego mitu, stosując przy tym różne zabiegi fabularne oraz stylistyczne: *Чёрное дело* Aleksieja Atiejewa, *Переходный возраст* Anny Starobiniec i *Вложитъ душу* Henry’ego Liona Oldi⁵.

---

⁴ [Без автора], *Оборотни в славянском язычестве*, [w:] http://vurdal.at.ua/publ/hist_n_myth/mythology/oborotni_v_slavjanskom_jazychestve/4-1-0-4, 12 września 2014.

⁵ Henry Lion Oldi to pseudonim dwóch pisarzy pochodzących z Ukrainy (Olega Ładyżeńskiego i Dmitrija Gromowa). Ich powieści i opowiadania grozy pisane były pierwotnie po rosyjsku i uznawane są za część współczesnej rosyjskiej fantastyki grozy. Aby uniknąć nieporozumień, w artykule stosowany jest termin „rosyjskojęzyczny”.

Wystarczyło się urodzić – folklor słowiański

W naszej cywilizowanej rzeczywistości nie istnieje nic bardziej fizjologicznie zwierzęcego niż poród. Ludzie mogą wierzyć, że są najbardziej rozwiniętymi intelektualnie i duchowo stworzeniami na Ziemi, ale nie neguje to faktu, że proces narodzin zrównuje nas w swej fizjologii ze światem fauny. Egzystencję zawdzięczamy odwiecznym prawom przyrody, a chęć posiadania potomstwa jest biologicznie motywowana przez instynkt przetrwania gatunku. Co więcej, każdy nowonarodzony człowiek jest animalistyczny w swych odruchach, ponieważ rozpoczyna życie wydając donośny krzyk.

Transformację likantropa także można rozpatrywać jako symboliczne narodziny „nowego gatunku”: dziecka ludzkości i świata przyrody. Akt narodzin poprzez silne naznaczenie pierwotnością łączy noworodka z postacią wilkołaka⁶.

W dawnych wierzeniach i przesądach niemowlę mogło stać się ofiarą klątwy likantropicznej zanim zdążyło przyjść na świat. Poczęcie czy narodziny dziecka w chrześcijańskie dni święte, takie jak niedziela⁷, Boże Narodzenie lub Wielkanoc, uznawano nie tylko za skutek czarów, lecz także za przekroczenie tabu. W tych dniach należało bowiem zachować powściągliwość seksualną⁸. Poprzez akt narodzin nowy człowiek naruszał ustalony porządek, okazywał jakoby pychę i uczucie wyższości wobec Syna Bożego. Wilkołactwo było więc nie tylko karą dla rodziców za złamanie zakazu religijnego, ale także dla dziecka za próbę dezawuacji potęgi bóstwa⁹. Jedną z konsekwencji przekroczenia sfery *sacrum* było w tym przypadku pojawienie się u nowonarodzonego elementów fizjonomii zwierzęcej, np. wilczego łba zamiast ludzkiej głowy¹⁰. Nawet narodziny w dzień powszedni nie zapewniały ochrony przed niebezpieczeństwem metamorfozy – likantropem mógł stać się siódmy syn w rodzinie¹¹. Odpowiedzialność za przemianę noworodka mogli także ponosić ci, którzy go nie ochrztili¹² lub przeprowadzili tę ceremonię z naruszeniem obowiązujących reguł¹³. Niemowlę mogło być przeklęte także wtedy, gdy jego rodzice chrestni przed lub w trakcie rytuału pomyśleli o wilkołakach¹⁴.

⁶ P. Ciećwierz, *Synowie Kaina, córki Lilith... Rzecz o wampirach w fantasy*, Warszawa 2009, s. 60.

⁷ J. Bar, *Wilkołak w różnych postaciach*, „Literatura Ludowa” 1997, t. 41, s. 41.

⁸ E. Petoia, *Wampiry i wilkołaki. Źródła, historia, legendy od antyku do współczesności*, przeł. N. Korzycka, Kraków 2012, s. 188.

⁹ A.M. di Nola, *Wstęp*, [w:] *Wampiry i wilkołaki. Źródła, historia, legendy od antyku do współczesności*, Kraków 2012, s. 24

¹⁰ E. Petoia, *Wampiry...*, s. 188.

¹¹ L. Słupiecki, *Wojownicy i wilkołaki*, Warszawa 2011, s. 146.

¹² С. Максимов, *Оборотни*, [в:] В. Даль, *Поверья, суеверия и предрассудки русского народа*, Москва 2011, с. 512.

¹³ B. Baranowski, *W kręgu upiórów i wilkołaków*, Łódź 1981, s. 151

¹⁴ L. Słupiecki, *Wojownicy...*, s. 146.

W podaniach słowiańskich istnieją opisy przypadków, kiedy likantropia była swoistym „atutem” przemienionego. W eposie *Słowo o wyprawie Igora* oraz w niektórych bylinach książe połocki Wszesław Briaczysławowicz, realna postać historyczna i bojownik o czystość wiary prawosławnej, przedstawiany jest jako władca – wilkołak¹⁵. W *Powieści minionych lat* znajduje się interesująca wzmianka o jego narodzinach: Wszesław urodził się z błoną na głowie, jego matka podejrzewana była o praktykowanie magii. Książę posiadał nadprzyrodzone zdolności, przypisywane wszystkim dzieciom „w czepku urodzonym”: talenty magiczne, odporność na klątwy oraz dar transformacji w wilka¹⁶. W *Słowie o wyprawie Igora* Wszesław wielokrotnie porównywany jest do dzikiej bestii.

Termin „wilkołactwo” utożsamiany jest głównie z przemianą człowieka w przedstawiciela rodziny psowatych (wilka, psa, kojota, szakala), jednakże obejmuje znaczeniowo także transformacje w inne dzikie lub udomowione zwierzęta:

[...] zwierzę, w które zamienia się człowiek w opowieści mitycznej, w niezwykłych okolicznościach, należy do świata fauny, do kręgu zwierząt domowych lub dzikich, właściwych poszczególnym kulturom. Określanie zjawiska uogólnionym terminem wilkołactwa, czyli likantropii [...], przyjętym w aktualnej klasyfikacji tych zjawisk nawet wtedy, gdy punkt odniesienia stanowi zwierzę inne niż wilk, odzwierciedla dobrze znaną postawę mentalności zachodniej, która po zaobserwowaniu szczególnej formy zjawiska na swoim obszarze geograficznym i we własnym kręgu tradycji, podnosi je do rangi modelu, charakteryzując poprzez jego pryzmat analogiczne przypadki w innych kulturach¹⁷.

Cechą wspólną tego rodzaju metamorfoz jest zanegowanie obowiązujących norm kulturowych i moralnych przez ulegającą przemianie osobę, jej „dzikość”, zwiększona agresja oraz ponadprzeciętna siła fizyczna¹⁸.

W folklorze rosyjskim „оборотень” to każda istota, potrafiąca zmieniać swą postać, a więc nie tylko ofiara klątwy, lecz również przedstawiciele bestiariusza słowiańskiego, np. domowik¹⁹, leszy, wiedźma²⁰. Transformacja nie ogranicza się tylko do przemiany w żywe stworzenie. Można się było przeistoczyć „[...] в клубок ниток, в кучу пакли и в камень, в копну сена и прочее”, a nawet w zjawiska pogodowe²¹.

¹⁵ Б.В. Сапунов, *Всеслав Полоцкий в «Слове о полку Игореве»*, „Труды Отдела древнерусской литературы” 1961, т. 17, с. 77.

¹⁶ L. Słupiecki, *Wojownicy...*, s. 66–67.

¹⁷ А.М. di Nola, *Wstęp...*, s. 6.

¹⁸ Ibidem, s. 159.

¹⁹ В. Даль, *Поверья, суеверия и предрассудки русского народа*, Москва 2011, с. 509.

²⁰ Ibidem, с. 508.

²¹ Ibidem, с. 509.

Zjawisko likantropii niezależnie od jego przyczyny, wiąże się zawsze z brakiem lub utratą wpływu na własny los. Nie istnieje istota bardziej „bezwolna” niż niemowlę. Słabe i uzależnione od pomocy innych ludzi dziecko jest zawsze ofiarą błędów swoich rodziców. Współczesna rosyjskojęzyczna fantastyka grozy podjęła ten motyw ukazując noworodka jako potomka zmiennokształtnej bestii.

Tylko niedźwiedzie mogą być wolne – *Черное дело* Aleksieja Atiejewa

W Rosji, szczególnie na obszarach Syberii²², popularny był mitologiczny obraz niedźwiedzia jako człowieka ukaranego przez Boga za naruszenie norm kulturowych i moralnych. Według powstałych na terenach słowiańskich legend apokryficznych, pierwsze dzieci Adama i Ewy miały zostać przemienione w niedźwiedzie. Ponadto istnieje wiele podań starosłowiańskich o ludziach, których przeobrażono w to zwierzę za takie występki jak: zabójstwo rodziców, odmówienie noclegu mnichowi, oszustwa (np. podanie zawyżonej ceny za mąkę), próby okłamania Jezusa Chrystusa, przebranie się za dzikie zwierzę itp.²³.

Słowianie odczuwali pewnego rodzaju więź z niedźwiedziem, traktując go jako członka swej społeczności. Symbolizował on fizyczną i duchową siłę oraz potęgę i płodność natury. W odróżnieniu od wilka, którego do dziś Rosjanie postrzegają jako „obcego” czy „wroga”, niedźwiedź od zawsze percypowany jest jako „jeden z nas”, „swój”. W wierzeniach i baśniach opisywano go jako gospodarza, władcę lasu²⁴. Nic zatem dziwnego, że od wieków niedźwiedź jest jednym z symboli Rosji²⁵. Atiejew, nazywany przez swoich fanów „ojcem współczesnego rosyjskiego horroru”, w *Черное дело*²⁶ przedstawił własną interpretację symboliki tego zwierzęcia.

W powieści występują dwa wątki główne: jeden dotyczy przedwojennych losów rodziny Pantielejewów, drugi – prowadzonego czterdzieści lat później śledztwa w sprawie serii brutalnych morderstw. Głównym bohaterem wydarzeń z lat trzydziestych jest Sierioża Pantielejew, chłopiec, który wraz z rodziną z przyczyn politycznych ukrywa się w tajdze. Matka Sierioży i jego siostra Żenia nie potrafią

²² L. Słupiecki, *Wojownicy...*, s. 171.

²³ А. Гура, *Медведь*, [в:] *Славянская мифология*, сост. В. Иванов, В. Топоров, Москва 1995, с. 256.

²⁴ Е. Мозоль, *Сравнительный анализ культов волка и медведя в древнерусской языческой традиции*, „Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена” 2008, nr 63-1, с. 212.

²⁵ Obraz niedźwiedzia jako metafory państwa rosyjskiego został szczegółowo przeanalizowany przez znanego politologa i roszjznawcę, Andrzeja de Lazarięgo. Zob.: А. Лазари, О. Рябов, М. Заковская, *Европа и медведь*, Warszawa 2013; „Русский медведь”: *История, семиотика, политика*, под ред. А. де Лазари и О.В. Рябова, Москва 2012.

²⁶ Książka ta była wielokrotnie wznawiana także pod tytułem *Серебряная пуля*.

zaakceptować nowych warunków, przebywanie na Syberii traktują jako koszmar na jawie. Inaczej warunki życia w tajdze postrzega chłopiec, który sądzi, że to świat cywilizowany jest niebezpieczny:

Но вот почему им не нравилось жить именно здесь, не укладывалось в его голове. Ну что, скажите, может быть лучше леса? Да, здесь нет людей. Но так ли это плохо? По его, Серезиному, мнению, вовсе даже нет. Он вспоминал класс, в котором учился. Гомонящую, вечно дерущуюся толпу, всегда полуголодную и оттого злую, устраивающую друг другу мелкие пакости. Даже во время игр они оставались такими же гадкими и нетерпимыми [...] Впрочем, и взрослые были не лучше. Они пьянствовали, беспрерывно выясняя между собой отношения, иногда дрались так же ожесточенно и свирепо, как и их сыновья. Они сплетничали друг о друге, завидовали, унижались, лебезили и лицемерили. Они казались Серезе тусклыми и скучными, словно давно не мытые окна²⁷.

Sierioża sądzi, że ludzie są słabi i tchórzliwi. Świat natury oferuje mu wolność wyboru oraz życie bez hipokryzji. Pod względem osobowościowym postać ta ma wiele cech likantropicznych: pogardza gatunkiem ludzkim, preferuje samotność, akceptuje surowe prawa przyrody. Paradoksalnie, fizyczna transformacja w niedźwiedzia nie jest wynikiem świadomej decyzji chłopca, lecz karą za przekroczenie granicy *sacrum* – miejsca pogańskiego kultu. Na psychiczną przemianę Sierioży mają wpływ także dalsze losy członków jego rodziny. Ojciec zostaje zamordowany przez żołnierzy, matka skazana na zesłanie, a on wraz z siostrą trafia do domu dziecka.

Bohaterowie powieści Atiejewa wielokrotnie wyrażają przeświadczenie, że w Rosji tylko niedźwiedzie mogą być wolne, gdyż ludzie są zbyt ulegli i bojaźliwi, by móc o sobie decydować. Autor tworzy wizję kraju, w którym władza nagradza obywateli za uległość, wzbudza lęk, a sobie wyznacza rolę wszechmogącego wodza, wskazującego jednostce jedyną słuszną drogę²⁸. Mieszkańcy stopniowo oswajają się z nowymi wzorcami kulturowymi, przeistaczając się w obywateli biernych i bezwolnych. Mentalność postaci stworzonych przez Atiejewa celnie ilustruje łowca wilkołaków, który zamiast aktywnie walczyć z dziką bestią, pisze donos do władz, w którym pomawia Sieriożę jako przebierającego się za niedźwiedzia seryjnego mordercę.

Likantrop z powieści *Черное дело* jest królem swojego świata. Posiada on duchową i fizyczną siłę, której tak bardzo brakuje innym postaciom, wykreowanym przez pisarza. Człowiek – niedźwiedź staje się totemicznym symbolem pierwotnej,

²⁷ А. Атеев, *Черное дело*, Москва 1995, с. 51–52.

²⁸ Z. Bauman, *Пłynny лęk*, przeł. J. Margański, Kraków 2008, s. 273–275.

nieujarzmionej potęgi Rosji oraz jej przyrody²⁹. Sierioża nie może zaakceptować reguł sowieckiego systemu, gdyż są one sprzeczne z aprobowanymi przez niego prawami natury. Bez pomocy siostry Żeni nie mógłby zatem przetrwać wśród ludzi.

Dwoje rodzeństwa z powieści Atiejewa charakteryzuje odmiennosc w postrzeganiu otaczającej ich rzeczywistości. Siostra Sierioży nie czuje jedności z przyrodą, utożsamia się wyłącznie ze światem ludzi i doskonale potrafi dostosowywać się do zmieniających się warunków. W domu dziecka wyrzeka się ona swoich niepoprawnych ideologicznie rodziców, a w dorosłym życiu zostaje żoną ważnego generała, dzięki czemu oboje z bratem zyskują nietykalność osobistą. Sierioża jako likantrop jest uosobieniem pierwotnych sił ojczyzny, natomiast Żenia prezentuje cywilizowane, komunistyczne jej oblicze. Wspólnie są symbolem ówczesnej Rosji, połączeniem wszystkich jej cech.

Zawiązanie akcji powieści rozpoczyna się od śmierci syna Żeni, Walentina Sokolskiego. To homoseksualista o rozwiniętym pierwiastku żeńskim – w relacjach seksualnych oraz towarzyskich jest chimeryczny i pasywny, a zmiennokształtna bestia musi cechować się pragnieniem dominacji, agresywnością i buntowniczością. Sierioża nie może przekazać siostrzeńcowi daru niedźwiedziej przemiany, bowiem mężczyzna, który dobrowolnie rezygnuje z tych przymiotów i szuka oparcia u innych przedstawicieli płci męskiej, jest dla likantropa wynaturzeniem. Śmierć Walentina traktuje on zatem jako „[...] санитарную миссию. Знаешь, как хищники: волки, медведи там, слабых и больных животных добивают”³⁰ i nie odczuwa żadnych wyrzutów sumienia. Syn Żeni musi zginąć, ponieważ jak większość postaci z powieści – jest słaby. Autor każe więc swojemu antagoniście unicestwić niedoskonałego siostrzeńca i zastąpić go własnym potomkiem. Rok po śmierci Walentina generałowa rodzi syna – hybrydę człowieka i niedźwiedzia.

W powieści Atiejewa, podobnie jak w słowiańskich wierzeniach likantropicznych, narodziny dziecka – wilkołaka są konsekwencją złamania tabu. Potomek Żeni i Sierioży posiada elementy zwierzęcej fizjonomii (ciało pokryte sierścią), ponieważ jego rodzice naruszyli jedną z ważniejszych norm kulturowych – zakaz kazirodztwa. Przemiana noworodka w powieści *Черное дело* odwołuje się także do rozpowszechnionego w wierzeniach słowiańskich oraz baśniach rosyjskich motywu związku kobiety i niedźwiedzia. Dziecko takiej pary miało wyrosnąć na bohatera obdarzonego nadludzką siłą³¹. U Atiejewa narodziny likantropa zyskują status zwiastuna niebezpiecznych czasów, w których zmiennokształtna bestia, pozbawiona słabości swoich rodziców, zyska wszelkie predyspozycje, by przejąć kontrolę nad Rosją.

---

²⁹ А. Коробейникова, Ю. Пыхтина, *О пространственных архетипах в литературе*, „Вестник Оренбургского государственного университета” 2010, № 11, с. 49.

³⁰ А. Атеев, *Черное...*, с. 47.

³¹ А. Гура, *Медведь...*, с. 256.

Samotność wśród mrówek – *Okres dojrzewania* Anny Starobiniec

Na Słowiańszczyźnie rozpowszechnione były wierzenia w ludzi, obdarzonych dwiema duszami. Cechą tą charakteryzowały się istoty półdemoniczne, np. wiedźmy, wiedźmaki, wampiry i wilkołaki³². Naruszenie obrządku chrztu powodowało, że noworodek posiadał tylko jedną duszę ludzką, pobłogosławioną, zaś drugą – nieochrzczonej, pogańską³³. Zawsze istniało ryzyko, że demoniczna część osobowości zwycięży i przejmie całkowitą kontrolę nad ofiarą, przeistaczając ją w dziką bestię. Starobiniec w mikropowieści *Okres dojrzewania* przedstawia uwspółcześioną wizję podanego wątku. Autorka prezentuje sytuację, kiedy dziecko wskutek nieszczęśliwego zbiegu okoliczności obdarzone zostaje nie jedną duszą zwierzęcą, a całym ich rojem. Główny bohater, ośmioletni Maksym, przeobraża się w żywe mrowisko.

Mrówki posiadają zazwyczaj pozytywne konotacje w kulturze – od wieków utożsamiano je z takimi cechami, jak: pracowitość, uczciwość, sprawiedliwość, a organizację ich życia społecznego wielokrotnie porównywano do wzorowej utopii³⁴. Starobiniec natomiast koncentruje się na negatywnym aspekcie symboliki tych owadów – utożsamia je z bezimiennym tłumem. Ekspozycja w wielu wierzeniach równość i zdolność mrówek do niesienia pomocy bliźnim³⁵ zostaje zastąpiona w mikropowieści bezduszością, uległością oraz bezwarunkowym podporządkowaniem się rządzącemu. Toteż w *Okresie dojrzewania* system społeczny tych owadów przypomina państwo totalitarne, kontrolujące wszystkie aspekty życia obywateli. Królowa ucieleśnia intelekt i wolę swojego „ludu”. Potrzeby władczyni utożsamiane są z potrzebami mrowiska, zatem pojedynczy osobnik pozbawiony jest praw oraz przywilejów. Maksym nie posiada możliwości obrony przed mrówkami, które traktują jego ciało jak siedlisko. Chłopiec usiłuje ocalić swoją świadomość, walczyć z najeźdźcami, ale ponosi klęskę, ponieważ mrówki przewyższają go nie tylko liczebnością, ale i poziomem intelektu. Postępująca dehumanizacja głównego bohatera dostrzegalna jest choćby w jego rozmyśleniach o matce:

Иногда мне ее даже жалко
нам ее жалко

³² Zob.: A. Афанасьев, *Поэтическое воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов*, Moskwa 2013, t. I–III; В. Даль, *Поверья, суеверия и предрассудки русского народа*, Moskwa 2011; *Славянская мифология*, сост. В.В. Иванов, В.Н. Топоров, Moskwa 1995; *Словарь славянской мифологии*, сост. И.А. Мудрова, Moskwa 2010.

³³ В. Baranowski, *W kregu...*, s. 151.

³⁴ P. Kowalski, *Kultura...*, s. 327–328.

³⁵ D. Forstner, *Mrówka*, [w:] eadem, *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*. Przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 2001, s. 283.

Она думает, в доме живет ее сын.
А в доме живет Муравейник.
А в доме живет Королевство³⁶.

Sprytnie i nieustępliwe, szybko pozbawiają Maksyma resztek indywidualności. Wskutek działań owadów Maksym przechodzi zaskakującą dla otoczenia metamorfozę – to pogodne i towarzyskie dziecko staje się mizantropem. Ogranicza kontakty z ludźmi do niezbędnego minimum, stopniowo zatracając wszelkie pozytywne emocje wobec członków swej rodziny. Transformacji ulega także powierzchowność chłopca – znacznie przybiera on na wadze, pogarsza się też stan jego zdrowia. Zmiany te widzą inni bohaterowie mikropowieści, ale nie potrafią, lub nie chcą, im przeciwdziałać. Przyjaciół matki boi się Maksyma, sam jego widok go odstręcza:

Он приходит поздно, когда дети уже спят, а уйти старается как можно раньше – и она знает, почему. В узком коридорчике, ведущем в ванную, в маленькой опрятной кухне он боится столкнуться с ее сыном. С жирным, потным, покрытым коркой угрей существом. Он не хочет братья за те же дверные ручки, к которым прикасались эти липкие руки, или сидеть на стуле, нагретом этой распухшей задницей. Он не хочет вспоминать, как близок был когда-то к тому, чтобы заменить этому уродцу отца³⁷.

Marina, matka chłopca, wykazuje szczególną bierność. Pomimo sygnałów ostrzegawczych (rozmowa ze szkolnym psychologiem, skargi córki), kobieta nie próbuje wezwać lekarza ani zabrać Maksyma do szpitala, przez co nieświadomie staje się współniczką mrówek. Zdobywcze współczesnej medycyny umożliwiłyby bowiem eliminację owadów z ciała chłopca. Przeobrażenie dziecka należy do rzadkiego przypadku likantropii, kiedy to natura odgrywa rolę negatywną, a cywilizacja daje ofierze szansę przeżycia³⁸.

Transformacja chłopca w żywe mrowisko doprowadza go stopniowo do stanu agonalnego: owady szacują, że umrze on w wieku osiemnastu lat. Jedyna nadzieja na przetrwanie stworzonego w ludzkim ciele mrowiska, tkwi w możliwości zjednoczenia Maksyma z Wiką jego siostrą bliźniaczką. W wielu kulturach wierzy się, że bliźnięta stanowią tak naprawdę tylko jedno dziecko, które w wyniku dzia-

³⁶ А. Старобинец, *Переходный возраст*, [в:] eadem, *Переходный возраст*, Москва 2011, с. 74.

³⁷ Ibidem, с. 25.

³⁸ „Wilkołak wyjątkowo źle radzi sobie w świecie ludzi. Po okresie zachwyty nowymi zmysłami i nadprzyrodzoną potencją zostaje wmanipulowany w jakąś intrygę, kończącą się rozlewem wilczej i ludzkiej krwi. Wówczas pozostaje mu umrzeć (jak u Blisha) lub ucieczka w jedyne miejsce, z jakim czuje emocjonalną więź: do lasu. Tylko pierwotny świat przyrody przygarnie uciekiniera, tym bardziej, że czekają tam na niego bracia”. Zob.: P. Ciećwierz, *Synowie Kaina, córki...*, s. 62–63.

łań magicznych rozdzieliło się w fazie płodowej na dwa osobne ciała, obdarzone wspólną duszą. Takie rodzeństwo miało cierpieć z powodu mistycznego wybrakowania, spowodowanego posiadaniem połowy duszy w ciele, i dążyć do ponownego zespolenia³⁹. Maksym jest „niekompletny” bez siostry, toteż nie może pełnić funkcji nowego siedliska dla mrówek. Odbierając chłopcu człowieczeństwo, owady pozbawiają go równowagi psychofizycznej. Wika może stanowić uzupełnienie brata – on reprezentuje królestwo fauny i flory, ona – świat ludzi i cywilizację. Mrówki nie ingerują w psychikę dziewczyny, ale fizycznie poddają ją procesowi uprzedmiotowienia. Postrzegają siostrę chłopca jako idealny inkubator dla swego przyszłego potomstwa. Związek przeobrażonego Maksyma i Wiki nie tylko łamie tabu kazirodztwa, narusza też wolność i nietykalność dziewczyny:

Она визжала и пыталась сбежать. Мы связали. Мы заклеили рот пластырем. Потом мы сделали, как ты велела. С отвращением. Без желания. Это было так неприятно. Мы ведь любим только тебя, я люблю только тебя, моя Королева! [...] Мы будем приносить ей пищу. Мы будем приносить ей воду. Мы даже будем разговаривать с ней. Пока не наступит срок⁴⁰.

Wika, osłabiona fizycznie i psychicznie, umiera natychmiast po urodzeniu bliźniąt. Noworodki z mikropowieści Starobiniec posiadają cechy typowe dla dzieci-likantropów znanych z folkloru słowiańskiego. Ich narodziny są wynikiem złamania zakazów kulturowych. Podobnie jak wspomniany wcześniej Wszesław, księżę połocki, obdarzone są zdolnościami, pozwalającymi im w przyszłości przejąć władzę nad ludźmi. Nowonarodzeni stają się Adamem i Ewą nowego gatunku: mogą bezpiecznie egzystować w mrówczej społeczności, której są pełnoprawnymi członkami, a zarazem wśród istot ludzkich. Rodzeństwo nigdy więcej nie będzie cierpieć z powodu mistycznego „wybrakowania”, gdyż w przyszłości brat i siostra połączą się i wydadzą na świat kolejne pokolenia udoskonalonych hybryd.

Bez duszność rekinów – *Вложитъ душы* Henry’ego Liona Oldi

Bohaterowie powieści *Черное дело* oraz mikropowieści *Вложитъ душы* ulegają przemianie wilkołaczej wbrew swej woli, tracąc przez to ludzką część osobowości. Niepełnoletni likantrop z opowiadania *Вложитъ душы*, autorstwa Oldi, jest innym rodzajem zmiennokształtnej bestii, bowiem dobrowolnie współpracuje z siłami nadprzyrodzonymi.

Całość zdarzeń przedstawionych w utworze koncentruje się wokół białego rekina, schwytanego przez lokalnych rybaków. Nie zabijają oni drapieżnika, lecz decydują się odsprzedać go naukowcom, a do tymczasowej opieki nad zwierzęciem

³⁹ P. Kowalski, *Kultura...*, s. 29.

⁴⁰ А. Старобинец, *Переходный...*, s. 91–92.

przyjmują Paula. Nastolatek jest pozbawiony wsparcia rodziny oraz nieakceptowany przez miejscową społeczność. Broni się przed skutkami przemocy psychicznej, zamykając się w sobie. Opieka nad drapieżnikiem zapewnia mu spokój i równowagę ducha.

Rekiny w kulturze popularnej są niemal zawsze nacechowane negatywnie. Kiedy w 1975 roku pojawiła się w kinach pierwsza część filmu *Szczęki* w reżyserii Stevena Spielberga, pogłębiła się tendencja do utożsamiania tych zwierząt z bezdusznymi potworami, żywiącymi się ludzkim mięsem. W kolejnych filmach i książkach bestie te zaczęły coraz bardziej przypominać mordercę z filmów dla nastolatków typu *slasher*, czyli istotę praktycznie nieśmiertelną, zabijającą dla przyjemności oraz wykazującą się uporem w dążeniu do celu – uśmiercenia wszystkich bohaterów. Epatowanie rzekomą „nienawiścią” rekinów do ludzi z czasem zmalało, obecnie drapieżniki te przedstawiane są jako rodzaj klęski żywiołowej, czego przykładem jest film *Rekinado* reżyserii Anthony C. Ferrante (2013). W opowiadaniu *Вложитъ душы* dostrzegalne jest nawiązanie do fantazmatu rekina-zabójcy. Wodne bestie przedstawione są bowiem jako niebezpieczni przeciwnicy. Nowością jest jednakże fakt, że rekiny w utworze Oldi przejawiają pewnego rodzaju szlachetność i mają bardziej „ambitne” plany niż pożeranie ludzi.

W folklorze słowiańskim występuje kilka odmian wilkołactwa, m.in. taka, która jest formą pośmiertnej pokuty. Grzesznik stawał się po śmierci likantropem i skazany był na wieczną egzystencję w postaci zwierzęcej. Tego rodzaju zmiennokształtne bestie wyróżniały się spośród zwykłych zwierząt deformacjami fizycznymi oraz nadnaturalną wielkością ciała. Człowiek przemieniony pośmiertnie w wilkołaka posiadał cechy demoniczne⁴¹, utożsamiano go zatem także z diabłem. Metamorfoza zwierzęca w opowiadaniu Oldi nawiązuje do tej właśnie transformacji likantropicznej. Pilnowany przez Paula drapieżnik okazuje się bowiem N'daku-wangiem, bogiem mieszkańców wyspy Fidżi, który może bytować w świecie materialnym wyłącznie po zawarciu paktu z człowiekiem. Chłopiec zaprzyjaźnia się ze stworzeniem mitycznym i zgadza się oddać mu swoją duszę. Motyw nadprzyrodzonej transakcji między dwiema istotami oraz niechrześcijański charakter bóstwa wywołują konotacje z mocami diabelskimi, co jednoczy postać człowieka-rekina z pierwotnym obrazem „złego” wilkołaka. W konsekwencji przymierza z bóstwem Paul stopniowo upodabnia się do rekina: długo wytrzymuje pod wodą bez zaczerpnięcia powietrza, staje się bardzo silny fizycznie, a kontakt z jego skórą powoduje takie same obrażenia, jakie daje kontakt z ciałem drapieżnika:

[...] Повернитесь – ка...да, лицом к свету. Именно так и выглядят последствия прямого контакта человека с акульей кожей! Классический образец!

⁴¹ B. Baranowski, *W kregu...*, s. 153.

– Флакман вертел Барри перед собой, словно экспонат, демонстрируя сетку шрамов на левой половине лица парня всем собравшимся в баре. [...]

– Вы ошиблись, мистер, – выдавил вдруг Барри. – Это не акула. Это меня Пол ударил⁴².

Podobnie jak ofiary wilkołactwa opisane w legendach i podaniach słowiańskich, nastolatek przechodzi kompletną metamorfozę dopiero po śmierci. Paul łączy się z N'daku-wangiem w jedną istotę i wraca do życia jako w pełni przeobrażony likantrop, rekin z ludzką duszą. Transformacja działa na zasadzie sprzężenia zwrotnego bo osobowość chłopca ma wpływ na zachowanie stworzenia mistycznego i sprawia, że ratuje tonącego człowieka. W odróżnieniu od wilkołaka demonicznego z wierzeń słowiańskich Paul, likantrop z opowiadania *Вложить душу*, jest szlachetną postacią, kieruje się w życiu przejrzystym systemem wartości i najlepiej jak potrafi opiekuje się swoim ojcem alkoholikiem. Przemiana nie jest dla niego karą, lecz nobilitacją. Konsekwencją asymilacji osobowości chłopca przez bóstwo jest uwiedzenie Amy, która darzy Paula głębszym uczuciem.

Relacje istoty magicznej z dziewczyną przypominają powtarzający się w wielu mitach topos uwiedzenia śmiertelniczki przez podszywające się pod jej ukochanego bóstwo i poczęcia półboga, herosa obdarzonego wielką mocą i żywotnością. W motywie związku Amy i przeobrażonego chłopaka dostrzegalna jest również reinterpretacja słowiańskich przesądów likantropicznych. Poczęcie nowego „zwierzozmiennego” jest bowiem konsekwencją naruszenia tabu – nekrofilii. Paul, jako istota wskrzeszona przez N'daku-wanga i posiadająca cechy wspólne z demoniczną odmianą wilkołaka, należy do tzw. „powracających zmarłych” – chłopak umiera na skutek działań osób trzecich. Już w okresie kultury magicznej wierzono, że zmarli przedwczesną, nienaturalną śmiercią, nawiedzają ludzi i przynoszą im zgubę⁴³. Na skutek działań Paula, Amy zostaje matką zmiennokształtnej bestii, która poprowadzi w przyszłości świat fauny wodnej do zwiędnięcia nad ludzką cywilizacją.

Podsumowanie

Analiza podań i legend słowiańskich oraz prozy Atiejewa *Черное дело*, Starobiniec *Okresu dojrzewania* i Oldi *Вложить душу* pozwala dostrzec zbieżności, występujące między tzw. *horrorem* ludowym⁴⁴ a współczesną rosyjskojęzyczną fantastyką grozy.

⁴² Л.Г. Олди, *Вложить душу*, [в:] *Книга Тьмы*, сост. Д. Громов, О. Ладыженский, Харьков, Белгород, 2012, с. 119.

⁴³ Ю. Васильев, *Проблема лиминальности фольклорных персонажей в контексте бинарной оппозиции «живое – мертвое»*, „Вопросы культурологии” 2009, nr 2, с. 75–76.

⁴⁴ Termin podają za: D. Simonides, *Śląski horror. O diablach, skarbnikach i utopcach*, Opole 2013, s. 4.

W omawianych powieściach i opowiadaniach metamorfoza zwierzęca pozbawiona jest konotacji z religią chrześcijańską, charakterystycznej dla ludowej kultury duchowej – postacie ulegają transformacji likantropicznej na skutek nieszczęśliwego zbiegu okoliczności bądź kontaktu z bóstwami pogańskimi. Zmiany w postrzeganiu seksualności i ludzkiego ciała oraz laicyzacja i rozwój nauk ścisłych przyczyniły się współcześnie do zwiększenia roli sfery seksualnej oraz marginalizacji religii w życiu społecznym. W analizowanych utworach likantropicznych udaje się odtworzyć jednakże ów pierwotny lęk poprzez odwołanie do odwiecznego strachu przed obcym i irracjonalnym (magia i bóstwa pogańskie) oraz poprzez przypomnienie zakazów kulturowych, których naruszenie wzbudza w ludziach wstręt i obrzydzenie (kazirodstwo, nekrofilia). Tworząc obrazy niepełnoletnich likantropów autorzy nadają im cechy charakterystyczne dla kilku rodzajów przemiany wilkołaczej, znanej z wierzeń słowiańskich. Chłopcy przed okresem dojrzewania oraz nastolatki – przypominają najbardziej rozpowszechniony w okresie kultury magicznej typ zmiennokształtnej bestii, jednostkę wykluczoną społecznie. Skazani są na samotność, brak wsparcia rodziny i bliskich. Można by zatem przypuszczać, że los noworodka naznaczonego zwierzęcą klątwą będzie jeszcze bardziej tragiczny. Współczesne postacie przeobrażonych niemowląt łączą w sobie jednakże cechy wilkołaka klasycznego oraz władcy – likantropa. W odróżnieniu od postaci nowonarodzonych z dawnych wierzeń, niemowlęta we współczesnej rosyjskojęzycznej literaturze grozy nie budzą sympatii. Otoczone opieką mrocznych mocy, wyzbyte słabości swoich rodziców, przejmą w przyszłości kontrolę nad światem.

SUMMARY

Image of the Lycanthrope in the Contemporary Russian-Language Horror Literature (Based on Alexey Ateev's, Anna Starobinets's and Henry Lion Oldi's Works of Fiction)

The article discusses a motive of lycanthropy as a symbolical birth of a new species, appearing in the Slavic folklore and in the contemporary Russian horror literature (e.g., Alexey Ateev, Anna Starobinets and Henry Lion Oldi). Shape-shifting beast, a creature capable of changing into an animal, becomes a descendant both of the human civilization and the kingdom of fauna and flora. Birth is, clearly, the most atavistic phase of human development. American and Western European popculture created the image of a lycanthrope as a fully grown human male, without any references to the child form. Authors endow their characters with characteristics like the ability to shape-shift into a wolf, savagery and absence of their own offspring. Representatives of Russian horror literature do not limit themselves to this image of lycanthropy. The novel *Черное дело* by Alexey Ateev portrays the

shape-shifting of another animal into a bear, the micro-novel *Awkward Age* (*Переходный возраст*) by Anna Starobinets depicts metamorphosis into a live anthill, and the short story *Вложитъ душу* by Henry Lion Oldi – transformation into a shark. In the works mentioned above the first transformation occurs, when the characters are children. Lycanthropy causes their spiritual incapacitation and loss of human features of their personality. The aforementioned Russian authors show the shape-shifting beast as a creature incapable of living in the human world. Only their offspring, the perfected generation of lycanthropes, gain this ability.